

MITTEILUNGEN
DES DEUTSCHEN ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTS
ATHENISCHE ABTEILUNG

MITTEILUNGEN

DES DEUTSCHEN ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTS

ATHENISCHE ABTEILUNG

BAND 134 · 2019

GEBR. MANN VERLAG · BERLIN

VIII, 340 Seiten mit 198 Abbildungen

HERAUSGEBER

Katja Sporn und Reinhard Senff
Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Athen
Fidiou 1
10678 Athen
Griechenland

WISSENSCHAFTLICHER BEIRAT

Martin Bentz, Bonn
Emanuele Greco, Neapel
Klaus Hallof, Berlin
Antoine Hermary, Marseille
Wolf Koenigs, München (bis 2022)
Joseph Maran, Heidelberg
Sarah Morris, Los Angeles
Aliki Moustaka, Athen
Thekla Schulz-Brize, Berlin
Andrew Stewart, Berkeley

© 2023 by Gebr. Mann Verlag · Berlin

ISSN: 0342-1295

ISBN: 978-3-7861-2895-3

Umschlagbild: A. Santrouzanos. Copyright Ephorate of Boeotia

Einbandgestaltung: U. Thaler, S. Hoffmann

Satz: www.wisa-print.de

Druck und Verarbeitung: druckhaus köthen GmbH & Co. KG · Köthen

Alle Rechte, insbesondere das Recht der Vervielfältigung
und Verbreitung sowie der Übersetzung, vorbehalten.

Kein Teil des Werkes darf in irgendeiner Form durch Fotokopie,
Mikrofilm usw. ohne schriftliche Genehmigung des Verlages
reproduziert oder unter Verwendung elektronischer Systeme
verarbeitet, vervielfältigt oder verbreitet werden.

Bezüglich Fotokopien verweisen wir nachdrücklich auf §§ 53, 54 UrhG.

Printed in Germany

Printed on fade resistant and archival quality paper (PH 7 neutral) · tcf

Inhalt

- 1 KONSTANTINA KAZA-PAPAGEORGIU – VASCO HACHTMANN –
ELEFThERIA KARDAMAKI
Early Helladic I at Kontopigado, Alimos: The pottery from Pit I
- 41 NOTA DIMOPOULOU – OLGA KRZYSZKOWSKA
Seals from the Minoan chamber tombs at Poros
- 97 BIRGITTA EDER – HANS-JOACHIM GEHRKE – EROFILI-IRIS KOLIA –
FRANZISKA LANG – LEA OBROCKI – ANDREAS VÖTT
A multidimensional space: Olympia and its environs. Results
of the campaigns 2015 to 2017 and first historical conclusions
- 197 MAXIMILIAN F. RÖNNBERG
Zur Chronologie und kulturhistorischen Bedeutung früh-
archaischer attischer ›Stempelidole‹
- 221 VICTORIA SABETAI, WITH THE CONTRIBUTION OF EFTHYMIA NIKITA
›Ptoiketas kalos‹. A view from the Boeotian grave
- 245 BERNHARD SCHMALTZ
Beobachtungen zum Erechtheion. Zu Form und Funktion der
Anthemienfriese
- 283 BARBARA MAURINA
Hellenistische bemalte Putzfragmente aus den Grabungen
von Olympia
- 295 NORBERT FRANKEN
Von Alexandria nach Actium: Zur Evidenz späthellenistischer
Bronzegruppen von Lastesel und Treiber
- 311 HERMANN J. KIENAST (†)
Wilhelm Dörpfeld als Architekt
- 339 Hinweise für Autoren

Contents

- 1 KONSTANTINA KAZA-PAPAGEORGIU – VASCO HACHTMANN –
ELEFThERIA KARDAMAKI
Early Helladic I at Kontopigado, Alimos: The pottery from Pit I
- 41 NOTA DIMOPOULOU – OLGA KRZYSZKOWSKA
Seals from the Minoan chamber tombs at Poros
- 97 BIRGITTA EDER – HANS-JOACHIM GEHRKE – EROFILI-IRIS KOLIA –
FRANZISKA LANG – LEA OBROCKI – ANDREAS VÖTT
A multidimensional space: Olympia and its environs. Results of
the campaigns 2015 to 2017 and first historical conclusions
- 197 MAXIMILIAN F. RÖNNBERG
Chronology and historico-cultural significance of the Early Ar-
chaic ›Stempelidole‹ from Attica
- 221 VICTORIA SABETAI, WITH THE CONTRIBUTION OF EFTHYMIA NIKITA
›Ptoiketas kalos‹. A view from the Boeotian grave
- 245 BERNHARD SCHMALTZ
Observations on the Erechtheion. On the form and function of
the anthemion friezes
- 283 BARBARA MAURINA
Hellenistic painted plaster fragments from the excavations at
Olympia
- 295 NORBERT FRANKEN
From Alexandria to Actium: On the evidence of Late Hellenistic
bronze groups of donkeys and slaves
- 311 HERMANN J. KIENAST (†)
Wilhelm Dörpfeld as an architect
- 339 Information for authors

Early Helladic I at Kontopigado, Alimos: The pottery from Pit I

KONSTANTINA KAZA-PAPAGEORGIΟΥ – VASCO HACHTMANN –
ELEFThERIA KARDAMAKI

Frühhelladisch I in Kontopigado, Alimos: Die Keramik aus Grube I

ZUSAMMENFASSUNG Der Übergang von der Jungsteinzeit zur Frühbronzezeit markiert eine der entscheidenden technologischen und sozialen Entwicklungen der Menschheitsgeschichte. In Griechenland fand dieser Übergang am Ende des 4. Jahrtausends v. Chr. statt. Zwar ist in Attika diese Periode gut im archäologischen Fundgut vertreten, doch sind bislang nur wenige Fundplätze vollständig und systematisch veröffentlicht worden. In diesem Beitrag stellen wir die Keramik aus einer Grube in der frühhelladischen (FH) Siedlung bei Kontopigado, Alimos, im Südosten Athens vor. Deren Inhalt ergab eine beträchtliche Vielfalt an Gefäßformen und Warenarten, wahrscheinlich aus einer relativ kurzen Zeitspanne der FH I-Phase. Die Funde können als Referenzmaterial für eine bestimmte Unterphase des FH I dienen und geben desweiteren Aufschluss über Konsumpräferenzen, Kontakte und Aktivitäten der Bewohner von Kontopigado am Beginn der Bronzezeit.

Schlagwörter Frühbronzezeit; Kontopigado; Attika; Keramik; ›cheese pot‹.

ABSTRACT The transition from the Neolithic to the Early Bronze Age marks one of the crucial technological and social developments in human history. In Greece this transition occurred at the end of the 4th millennium B.C. This period is well represented in Attica's archaeological record, although only few sites have been fully and systematically published. In this article we present the pottery from a pit in the Early Helladic (EH) settlement at Kontopigado, Alimos, in the southeast of Athens. The deposit yielded a considerable variety of vessel shapes, wares, and fabrics, probably dating to a relatively short time span of the EH I phase. The material may serve as reference for a specific sub-phase within EH I and furthermore sheds light on consumption preferences, contacts, and activities of the inhabitants at Kontopigado at the beginning of the Bronze Age.

Keywords Early Bronze Age; Kontopigado; Attica; pottery; ›cheese pot‹.

Πρώιμη Ελλαδική Ι στο Κοντοπήγαδο Αλίμου: Τα κεραμικά από τον Λάκκο Ι

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Η μετάβαση από τη νεολιθική στην πρώιμη εποχή του χαλκού σηματοδοτεί μια περίοδο καθοριστικών τεχνολογικών και κοινωνικών εξελίξεων στην ιστορία της ανθρωπότητας. Στην Ελλάδα η συγκεκριμένη μετάβαση έλαβε χώρα στο τέλος της 4ης χιλιετίας π. Χ. Αν και στην Αττική η περίοδος αυτή εκπροσωπείται καλά, εντούτοις μέχρι τώρα, λίγες μόνο θέσεις έχουν δημοσιευτεί πλήρως και συστηματικά. Στο συγκεκριμένο άρθρο, παρουσιάζουμε την κεραμική από έναν λάκκο στον πρωτοελλαδικό (ΠΕ) οικισμό Κοντοπήγαδο Αλίμου, στα νοτιοανατολικά της Αθήνας. Ο συγκεκριμένος λάκκος απέδωσε μια σημαντική ποικιλία κεραμικών σχημάτων και κατηγοριών, πιθανώς από μια σχετικά βραχεία χρονική περίοδο της ΠΕ Ι. Τα ευρήματα είναι δυνατόν να χρησιμεύσουν ως υλικό αναφοράς για μια συγκεκριμένη υποφάση της ΠΕ Ι, ενώ συν τοις άλλοις παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τα έθιμα κατανάλωσης, τις επαφές και τις δραστηριότητες των κατοίκων του Κοντοπήγαδου στις αρχές της εποχής του χαλκού.

Λέξεις-κλειδιά Πρώιμη εποχή του χαλκού. Κοντοπήγαδο. Αττική. Κεραμικά. ›cheese pot‹.

Seals from the Minoan chamber tombs at Poros

NOTA DIMOPOULOU – OLGA KRZYSZKOWSKA

Siegel aus den minoischen Kammergräbern von Poros

ZUSAMMENFASSUNG In diesem Aufsatz werden vierzig Siegel und drei Skarabäen vorgestellt, welche Nota Dimopoulou während Ausgrabungen zwischen 1986 und 2002 in sechs minoischen Kammergräbern in Poros, dem Gebiet des Haupthafens von Knossos, bergen konnte. Diese großen Felsgräber, die Teil einer neopalastzeitlichen Nekropole waren, wurden für mehrere Dutzend Bestattungen ab der Phase Mittelminoisch IIB bis Spätminoisch IB genutzt, wonach der Friedhof aufgegeben wurde. Für jedes Grab werden die Ausgrabungen beschrieben und die wichtigsten Funde vorgestellt. Es folgen detaillierte Katalogeinträge mit Vergleichen und Kommentaren zu den darin gefundenen Siegeln. Hinweise auf Kontextdatierungen werden ebenfalls vorgelegt. Der Artikel schließt mit einer Diskussion über die Vielfalt der vertretenen Materialien und Stilgruppen ab, in welcher auch die außergewöhnliche Qualität der Siegel hervorgehoben wird. Im Katalog werden die Siegelabdrücke in Halbtonfotos abgebildet. Farbige Sammelabbildungen geben die originalen Siegelbilder sowie die Profile der Siegel wider, jeweils gruppiert nach Grab.

Schlagwörter Kammergrab; Kreta; Glyptik; minoisch; Siegel.

ABSTRACT This article presents forty seals and three scarabs found in six Minoan chamber tombs at Poros, excavated by Nota Dimopoulou between 1986 and 2002 in the area of the main port of Knossos. These large rock-cut tombs, part of a Neopalatial cemetery, were used for many dozens of burials from as early as Middle Minoan II B until Late Minoan IB, after which the cemetery was abandoned. For each tomb a description is given of the excavation and principal finds, followed by detailed catalogue entries, with comparanda and commentaries, for the seals found therein; evidence for context dating is also provided. The article concludes by discussing the range of materials and style groups represented, emphasizing the exceptional quality of the seals. Impressions of the seals are illustrated with half-tone photographs accompanying the catalogue entries. Composite figures in colour show the original faces and profiles of the seals, grouped according to tomb.

Keywords chamber tomb; Crete; glyptic; Minoan; seals.

Σφραγίδες από τους μινωικούς θαλαμωτούς τάφους του Πόρου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται σαράντα σφραγίδες και τρεις σκαραβαίοι που βρέθηκαν σε έξι μινωικούς θαλαμωτούς τάφους που ανέσκαψε η Νότα Δημοπούλου από το 1986 έως το 2002 στον Πόρο, στην περιοχή του κύριου επινείου της Κνωσού. Αυτοί οι μεγάλοι λαξευτοί τάφοι, που αποτελούσαν τμήμα μιας νεοανακτορικής νεκρόπολης, χρησιμοποιήθηκαν για δεκάδες ταφές ο καθένας από τη μεσομινωική IIB μέχρι την υστερομινωική IB φάση, μετά την οποία το νεκροταφείο εγκαταλείφθηκε. Περιγράφεται η ανασκαφή κάθε τάφου και αναφέρονται τα σημαντικότερα ευρήματα. Ακολουθούν λεπτομερείς καταχωρήσεις καταλόγου για τις σφραγίδες με σχετικά παράλληλα και σχόλια και παρέχονται στοιχεία χρονολόγησης, βάσει της ανασκαφικής συνάφειας. Το άρθρο συμπληρώνεται με συζήτηση για το εύρος των εκπροσωπούμενων υλών και των στυλιστικών ομάδων, ενώ τονίζεται επίσης η εξαιρετική ποιότητα των σφραγίδων. Στον κατάλογο απεικονίζονται τα αποτυπώματα των σφραγίδων σε ασπρόμαυρες φωτογραφίες. Έγχρωμες φωτογραφικές συνθέσεις απεικονίζουν τις κύριες όψεις και τα προφίλ των σφραγίδων, ομαδοποιημένων κατά τάφο.

Λέξεις-κλειδιά Θαλαμωτός τάφος. Κρήτη. Μικρογλυπτική. Μινωικός. Σφραγίδες.

A multidimensional space: Olympia and its environs

Results of the campaigns 2015 to 2017 and first historical conclusions

BIRGITTA EDER – HANS-JOACHIM GEHRKE – EROFILI-IRIS KOLIA –
FRANZISKA LANG – LEA OBROCKI – ANDREAS VÖTT

Ein multidimensionaler Raum: Olympia und seine Umgebung. Ergebnisse der Kampagnen 2015 bis 2017 und erste historische Schlussfolgerungen

ZUSAMMENFASSUNG Der Beitrag liefert die ersten Ergebnisse eines seit 2015 laufenden Projekts, dessen Kern der sogenannte Olympia Area Survey darstellt. In diesem Rahmen wurde der Fundplatz Olympia erstmalig systematisch in seinem regionalen Umfeld (geo)archäologisch kontextualisiert und in seiner historischen Relevanz für die Entwicklung der regionalen Kulturlandschaft beleuchtet. Die Arbeiten haben einen deutlichen Gesamteindruck der Siedlungsstruktur vermittelt: Intensive Nutzung und dichte Besiedlung verbanden sich mit extremer Kleinteiligkeit. In dieser Umgebung bildete das Heiligtum von Olympia ein ganz spezifisches Zentrum. Diese Zentralität spiegelt sich auch in der antiken Raumwahrnehmung und im ›espace vécu‹ wider. In vielfältiger Weise war das Heiligtum in rituellen Praktiken und mythischen Erzählungen mit seiner Umwelt verflochten. Um dieses herum hatte sich eine besondere sakrale Landschaft voller ›lieux de mémoire‹ gebildet. Zugleich trugen die Verflechtungen wesentlich zur sozialen und politischen Integration der Region und damit auch des Verbandes von Elis im Gefüge der panhellenischen Welt bei.

Schlagwörter Elis; Alpheios; Regionaler Survey; Geoarchäologie; Mythhistorie.

ABSTRACT This contribution presents the first results of a project that has been running since 2015, the core of which is the so-called Olympia Area Survey. Within this framework the site of Olympia was for the first time systematically set in context with its (geo)archaeological environment and its historical relevance for the development of the region's cultural landscape has been highlighted accordingly. The work has provided a clear overall impression of the settlement structures: intensive use and dense human occupation combined with extreme fragmentation. Within this environment, the sanctuary of Olympia formed a highly specific centre. This centrality is also reflected by the ancient perception of space and by the ›espace vécu‹. The sanctuary was in many ways intertwined with its environment through ritual practices and mythical narratives. A special, sacred landscape charged with ›lieux de mémoire‹ evolved around the sanctuary. At the same time, these interconnections significantly contributed to the social and political integration of the region and hence also of the political union of Elis into the fabric of the Panhellenic world.

Keywords Elis; Alpheios; regional survey; geoarchaeology; myth history.

Ένας πολυδιάστατος χώρος: Η Ολυμπία και τα περίχωρά της. Αποτελέσματα των ερευνών πεδίου κατά τα έτη 2015 έως 2017 και πρώτα ιστορικά συμπεράσματα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Το άρθρο παρουσιάζει τα πρώτα αποτελέσματα ενός εν εξελίξει προγράμματος που ξεκίνησε το 2015 και εστιάζει στη λεγόμενη Olympia Area Survey, την «Έρευνα του χώρου της Ολυμπίας». Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού, η αρχαιολογική θέση της Ολυμπίας τοποθετήθηκε για πρώτη φορά συστηματικά στα (γεω-)αρχαιολογικά συμφραζόμενα του τοπικού της περιβάλλοντος, ενώ παράλληλα αναδείχθηκε η ιστορική της σημασία για την εξέλιξη του πολιτισμικού τοπίου της περιοχής. Χάρη στις εργασίες του προγράμματος, προέκυψε μια σαφής συνολική εικόνα της δομής των οικισμών: η εντατική χρήση και η πυκνή κατοίκηση συνδυάζονταν με έναν ακραίο κατακερματισμό. Σε αυτό το περιβάλλον, το ιερό της Ολυμπίας αποτέλεσε ένα εντελώς ειδικό κέντρο. Ο κεντρικός του ρόλος αντικατοπτρίζεται στην αντίληψη του χώρου κατά την αρχαιότητα αλλά και στο ›espace vécu‹ [τον «βιωμένο χώρο»]. Το ιερό συνδέθηκε ποικιλοτρόπως με το περιβάλλον χώρο του τόσο σε τελετουργικές πρακτικές όσο και σε μυθικά αφηγήματα. Γύρω από αυτό είχε δημιουργηθεί ένα ξεχωριστό ιερό τοπίο γεμάτο από ›lieux de mémoire‹ [τόπους μνήμης]. Ταυτόχρονα, οι συσχετισμοί αυτοί συνέβαλαν σημαντικά στην κοινωνική και πολιτική ενσωμάτωση της περιοχής, άρα και της ένωσης της Ηλίδος, στον ιστό του πανελληνίου κόσμου.

Λέξεις-κλειδιά Ηλεία. Αλφειός. ›regional survey‹. Γεωαρχαιολογία. Μυθολογική ιστορία.

Zur Chronologie und kulturhistorischen Bedeutung früharchaischer attischer ›Stempelidole‹

MAXIMILIAN F. RÖNNBERG

ZUSAMMENFASSUNG Die hier behandelte Gruppe der attischen ›Stempelidole‹, handgemachte Tonidole mit zylindrischen Körpern und ›vogelförmigen‹ Gesichtern, ist in den letzten Jahrzehnten durch zahlreiche (Neu-)Funde stark angewachsen. Dieser Beitrag hat zum einen eine Klärung der noch immer problematischen Chronologie der Gattung mithilfe einer systematischen Auswertung der Fundkontexte zum Ziel. Zum anderen wird die Bedeutung der spätestens ab etwa der Mitte des 7. Jahrhunderts v. Chr. bis um 580/570 v. Chr. produzierten Figurinen für die sozio-kulturelle Entwicklung im früharchaischen Attika hervorgehoben: die Gattung kann als erste große Gruppe einfacher Votive in der Region gelten und belegt die etwa gleichzeitige Ausbildung umfangreicher neuer bzw. die Erweiterung bestehender Kultgemeinschaften an vielen Orten Attikas. Dieser Prozess wiederum kann im Kontext gesellschaftlicher Veränderungen gesehen, aber nicht allein auf die Ausbildung der athenischen Polis bezogen werden.

Schlagwörter Attika; Athen; früharchaische Zeit; Figurinen; Heiligtümer und Weihungen.

Chronology and historico-cultural significance of the Early Archaic ›Stempelidole‹ from Attica

ABSTRACT The number of the known Attic ›Stempelidole‹, handmade terracotta figurines with cylindrical bodies and ›bird-like‹ faces, has grown significantly with numerous new discoveries over the last few decades. This contribution aims first at shedding light on the group's yet problematic chronology by aid of a systematic evaluation of the find contexts. It then stresses the type's significance for the socio-cultural development in Early Archaic Attica throughout its production from at least the mid-7th century B.C. to around 580/570 B.C. This category of figurines may be considered the first large group of simple votives in the region, whilst indicating to the virtually simultaneous formation of large new, and expansion of already extant cultic communities in many places of Attica. This process may in turn reflect social change, but cannot directly be related only to the emergence of the Athenian polis.

Keywords Attica; Athens; Early Archaic period; figurines; sanctuaries and votive offerings.

Σχετικά με τη χρονολόγηση και την πολιτισμική-ιστορική σημασία των πρώιμων αρχαϊκών αττικών «Stempelidole»

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Το άρθρο εξετάζει την ομάδα των αττικών «Stempelidole», χειροποίητων πήλινων ειδωλίων με κυλινδρικό σώμα και «πτηνόμορφο» πρόσωπο, των οποίων ο αριθμός έχει αυξηθεί αισθητά τις τελευταίες δεκαετίες με πλήθος (νέων) ευρημάτων. Στόχος του άρθρου είναι αφενός να ρίξει φως στην προβληματική ακόμα χρονολόγηση του συγκεκριμένου τύπου ειδωλίων, με τη βοήθεια μιας συστηματικής αξιολόγησης των ανασκαφικών συνόλων. Αφετέρου, να αναδείξει τη σημασία των ειδωλίων, που παράγονταν το αργότερο από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. ως το 580/570 π.Χ., για την κοινωνικοπολιτισμική εξέλιξη της Αττικής κατά την πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο: Το συγκεκριμένο είδος ειδωλίων μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη μεγάλη ομάδα απλών αναθημάτων στην περιοχή και τεκμηριώνει την ταυτόχρονη σχεδόν συγκρότηση πιο εκτεταμένων, νέων, καθώς και τη διεύρυνση των ήδη υφιστάμενων λατρευτικών κοινοτήτων σε πολλά μέρη της Αττικής. Η διαδικασία αυτή, με τη σειρά της, μπορεί να συνδεθεί με κοινωνικές αλλαγές, αλλά όχι να ιδωθεί σε αποκλειστική συνάρτηση με την ανάπτυξη της αθηναϊκής πόλεως.

Λέξεις-κλειδιά Αττική, Αθήνα. Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδος. Ειδώλια. Ιερά και αναθήματα.

›Ptoiketas kalos‹

A view from the Boeotian grave

VICTORIA SABETAI, WITH THE CONTRIBUTION OF ΕΦΘΥΜΙΑ ΝΙΚΙΤΑ

À la mémoire de François Lissarrague

›Ptoiketas kalos‹. Der Blick aus einem böotischen Grab

ZUSAMMENFASSUNG Dieser Beitrag präsentiert die verzierte und mit Inschriften versehene Keramik eines böotischen Grabes des ersten Jahrzehnts des 5. Jahrhunderts v. Chr., welches zumeist schwarzgefirnisste Kantharoi sowie ein Messer enthielt und bespricht es im Zusammenhang seiner Grabgruppe. Der Textteil wird von einer osteologischen Analyse sowie einer Fundliste ergänzt. Die einzigen mit Bildern verzierten Gefäße sind zwei schwarzfigurige Skyphoi, während ein Kantharos mit dem Graffito ›Ptoiketas kalos‹ beschriftet ist. Der Zeichenstil ist mittelmäßig und dargestellt sind generische Szenen aus dem Wettkampf (Faustkampf und Ringen) sowie eine sitzende Frau. Folgende Themen werden erörtert: 1. Die bestattete Person in Verbindung mit den Grabbeigaben. 2. Verzierte Gefäße und solche mit Inschriften als Teil einer Inszenierung, die geschlechtsspezifische und soziale Identitäten hervorhebt. 3. Die wechselseitige Ergänzung der gemalten Szenen und der Inschrift im Gedenken an den männlichen Verstorbenen. 4. Konsum- und Niederlegungsmuster von Grabbeigaben im frühen 5. Jh. v. Chr. in Böotien.

Schlagwörter Akraiphia; 5. Jahrhundert v. Chr.; (geschlechtsbestimmte) Bestattung; verzierte und mit Inschriften versehene Keramik; *agon* um die Braut.

ABSTRACT This paper presents the figured and inscribed pottery from a Boeotian tomb of the first decade of the 5th century B.C., which contained mostly black-glazed kantharoi as well as a knife, and discusses it in the context of its grave group. The text is supplemented with an osteological analysis and a find list. The only vessels decorated with images are two black-figure skyphoi, while there is one inscribed kantharos bearing the graffito ›Ptoiketas kalos‹. The style of drawing is mediocre and the depicted scenes are generic ones of athletics (boxing and wrestling) as well as the one of a seated woman. The paper discusses the following topics: 1. The tomb's occupant in association with his grave offerings. 2. Figured and inscribed vessels as part of a *mise en scène* exalting gender values and social identities. 3. Complementarity between painted scenes and inscription in commemoration of the male deceased. 4. Patterns of consumption and deposition of grave furnishings in early 5th century B.C. Boeotia.

Keywords Akraiphia; 5th century B.C.; burial (sexed); figured and inscribed pottery; *agon* for the bride.

«Πτωικέτας καλός». Άποψη από τον Βοιωτικό τάφο

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Στο άρθρο παρουσιάζεται η εικονιστική και ενεπίγραφή κεραμική ενός Βοιωτικού τάφου της πρώτης δεκαετίας του 5ου αιώνα π. Χ. ο οποίος είχε κτεριστεί κυρίως με μελαμβαφείς κανθάρους καθώς κι ένα εγχειρίδιο. Τα ευρήματα συζητώνται στο ταφικό τους πλαίσιο και, κυρίως, ως συναπαρτιζόντα ενιαίο σύνολο. Η μελέτη πλαισιώνεται με οστεολογική ανάλυση και κατάλογο ευρημάτων. Τα μοναδικά εικονιστικά αγγεία είναι δύο μελανόμορφοι σκύφοι, ενώ υπάρχει κι ένας μελαμβαφής κάνθαρος που φέρει την χαρακτηριστική επιγραφή «Πτωικέτας καλός». Οι απεικονιζόμενες αθλητικές σκηνές (πάλη και πυγμαχία) καθώς και μια καθιστή γυναικεία μορφή λειτουργούν συμπληρωματικά εικονοποιώντας την έννοια του νυμφικού αγώνος. Στο άρθρο θίγονται τα εξής: 1. Τα κτερίσματα του τάφου σε σχέση με τον κάτοχό του. 2. Εικονιστικά και ενεπίγραφα αγγεία ως μέρος ενός ταφικού «σκηνικού» που εξαίρει την κοινωνική θέση του νεκρού ανακαλώντας συνδηλώσεις που σχετίζονται με το κοινωνικό φύλο. 3. Διαλεκτική σχέση μεταξύ εικόνων και επιγραφής στην κατασκευή ενός μνημονικού τόπου. 4. Μοτίβα στη διευθέτηση ταφικών συνόλων στη Βοιωτία του πρώιμου 5ου αιώνα π. Χ.

Λέξεις-κλειδιά Ακραίφια. 5ος αιώνας προ Χριστού. Ανδρική ταφή. Εικονιστική και ενεπίγραφή κεραμική. Νυμφικός αγών.

Beobachtungen zum Erechtheion

Zu Form und Funktion der Anthemienfriese

BERNHARD SCHMALTZ

ZUSAMMENFASSUNG Die Anthemienfriese des Erechtheion werden von der schlichten Ostseite bis hin zur Nordhalle zusehends reicher ausgestaltet. U. Schädler hatte darauf bereits 1990 hingewiesen und an die zunehmend vegetabilen Anthemien der gleichzeitigen Grabreliefs erinnert. Somit war für ihn ein sepulkraler Aspekt angesprochen: Die Nordhalle führe zum Grab des Erechtheus. Die farbigen Glas- und Goldappliken an den Kapitellen der Nordhalle sowie die Goldrosetten an der großen Tür haben schwerlich sepulkrale Konnotation, vielmehr betonen sie die Bedeutung dieses Anbaus, der offensichtlich der Haupteingang zum Gebäude ist und zum kultischen Zentrum führt, zum Alten Kultbild. Die bislang vorherrschende Meinung geht davon aus, dass dieses Athenabild im Ostteil des Baues aufgestellt war. Die Argumente, die sich auf Inschriften, literarische Nachrichten sowie Baubefunde stützen, erweisen sich bei sorgfältiger Prüfung als weitgehend fragwürdig. Die Option für die Aufstellung im Westen des Baues gewinnt an Wahrscheinlichkeit. Die ungewöhnliche Ausgestaltung des Hyperthyron-Anthemions weist auf Älteres, sowohl im Motivischen wie im Stil. Dies mag man teilweise mit der römischen Renovierung des Bauteiles begründen, muss aber weitgehend dem originalen Befund entsprochen haben. Auch dadurch wird der Eingang formal betont.

Schlagwörter Athen, Erechtheion; Anthemien schmuck; Standort des *archaion agalma*; Hyperthyron-Dekor.

Observations on the Erechtheion. On the form and function of the anthemion friezes

ABSTRACT Starting off from the more basic eastern side, the anthemion friezes of the Erechtheion become more lavish as one progresses towards the north porch. U. Schädler called attention to this already in 1990 while pointing to the increasingly vegetal character of anthemion friezes on contemporaneous graves, and hence also to their funerary undertone: the north porch would give access to the grave of Erechtheus. However, the coloured glass and gold appliques on the capitals of the north hall as well as the gold rosettes on the large door hardly evoke any sepulchral connotation, but rather underscore the significance of this extension, which perceptibly was the building's main entrance and access to the cultic shrine and the ancient cult statue. Thus far, the prevailing opinion holds that this Athena image was placed in the eastern part of the building. After careful examination, these arguments based on inscriptions, literary information, and architectural findings, prove chiefly to be uncertain, whereas the likelihood for its location in the western part of the building is growing. The unusual design of the hyperthyron anthemion points to something more ancient, both in terms of motif and style. This may be due partly to the Roman renovation of the component, but still largely must have corresponded to the original layout. This also emphasises the entrance formally.

Keywords Athens; Erechtheion; anthemion ornaments; location of *archaion agalma*; hyperthyron decor.

Παρατηρήσεις για το Ερέχθειο. Σχετικά με τη μορφή και τη λειτουργία των ζωφόρων με τα ανθέμια

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Ξεκινώντας από τη λιτή ανατολική πλευρά, με κατεύθυνση προς τη βόρεια πρόσταση, οι ζωφόροι με τα ανθέμια του Ερέχθειου φέρουν προοδευτικά πλουσιότερη διακόσμηση. Ο U. Schädler το είχε επισημάνει ήδη το 1990 τονίζοντας τον ολοένα εντονότερο φυτικό χαρακτήρα των ανθεμίων στα επιτύμβια ανάγλυφα της ίδιας περιόδου και συμπεραίνοντας ότι υπήρχε μια ταφική αναφορά στη διακόσμηση αυτή: Η βόρεια πρόσταση θα οδηγούσε στον τάφο του Ερέχθια, κατά τον Schädler. Τα επιθέματα από χρωματιστό γυαλί και χρυσό στα κιονόκρανα της βόρειας πρόστασης καθώς και οι χρυσοί ρόδακες στη μεγάλη θύρα είναι μάλλον απίθανο να έχουν ταφικές συνδηλώσεις. Πολύ περισσότερο τονίζουν τη σημασία αυτής της προέκτασης του κτίσματος, η οποία προφανώς αποτελεί την κύρια είσοδο στο κτίριο και οδηγεί στον λατρευτικό πυρήνα του, στο παλαιό λατρευτικό είδωλο. Η έως τώρα κυρίαρχη άποψη υποστηρίζει ότι αυτό το είδωλο της Αθηνάς ήταν στημένο στο ανατολικό τμήμα του κτίσματος. Τα επιχειρήματα, που βασίζονται σε επιγραφές, πληροφορίες της αρχαίας γραμματείας και αρχιτεκτονικά ευρήματα, αποδεικνύονται εν πολλοίς αμφίβολα σε μια ενδελεχή εξέταση. Η τοποθέτηση του λατρευτικού αγάλματος στο δυτικό τμήμα του κτιρίου φαίνεται πιο πιθανή. Η ασυνήθιστη διαμόρφωση του ανθέμιου στο υπέρθυρο παραπέμπει σε κάτι παλαιότερο, όσον αφορά τόσο το μοτίβο όσο και την τεχνολογία. Αυτό μπορεί κανείς να το συσχετίσει εν μέρει με τη ρωμαϊκή ανακαίνιση του δομικού στοιχείου αλλά θα πρέπει να αντιστοιχούσε σε μεγάλο βαθμό στο πρωτότυπο εύρημα. Η είσοδος τονίζεται και μορφολογικά από αυτό. *Λέξεις-κλειδιά* Αθήνα. Ερέχθειο. Ανθεμωτή διακόσμηση. Θέση του αρχαίου αγάλματος. Διάκοσμος υπέρθυρου.

Hellenistische bemalte Putzfragmente aus den Grabungen von Olympia

BARBARA MAURINA

ZUSAMMENFASSUNG In diesem Beitrag wird eine Fülle an bemalten Gipsfragmenten präsentiert, die in den Jahren 1978–1980 bei den Ausgrabungen von Alfred Mallwitz im südöstlichen Bereich von Olympia gefunden wurden. Die Funde stammen aus umfangreichen Abfallschichten, welche Schutt und andere Materialien enthielten. Diese Schichten waren durch den Abriss einiger Gebäude in der Umgebung entstanden und dienten in der augusteischen Zeit als Ausgleich zur Aufhöhung des Prozessionsweges. Obwohl viele Fragmente Teile von polychromen Ornamenten auf weißem Grund zeigen, konnten die dekorativen Muster nur in wenigen Fällen rekonstruiert werden. Diese bestehen hauptsächlich aus extrem stilisiert wirkenden geometrischen und pflanzlichen Friesen, die in manchen Fällen originell umgedeutet scheinen. Vergleichstücke hierzu sind vor allem im späthellenistischen Ornamentrepertoire zu suchen.

Schlagwörter Olympia; archäologische Ausgrabung; profiliertes Stuck; hellenistische Malerei.

Hellenistic painted plaster fragments from the excavations at Olympia

ABSTRACT This paper presents a profusion of painted plaster fragments discovered in the southeast area of Olympia during the excavations of Alfred Mallwitz between 1978–1980. The finds were part of a large deposit of dump layers containing rubble and other materials. The layers originated from the demolition of a number of buildings in the area and served to raise the level of the processional way in the Augustan era. Even though many fragments show parts of polychrome ornaments painted onto a white background, the decorative patterns could only be reconstructed in few cases. These consist mainly of extremely stylised looking, geometric and vegetal friezes that sometimes seem to have been reinterpreted in an original way. Parallels are especially to be sought in the late Hellenistic ornamental repertoire.

Keywords Olympia; archaeological excavation; moulded wall plaster; Hellenistic painting.

Θραύσματα ελληνιστικών γραπτών κονιαμάτων από τις ανασκαφές στην Ολυμπία

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Στο άρθρο αυτό παρουσιάζεται πλήθος θραυσμάτων γραπτών κονιαμάτων, που βρέθηκαν κατά τα έτη 1978–1980 στις ανασκαφές που διενήργησε ο Alfred Mallwitz στον νοτιοανατολικό τομέα της αρχαίας Ολυμπίας. Τα ευρήματα προέρχονται από πλούσια στρώματα απορριμμάτων, τα οποία περιείχαν μπάζα και άλλα υλικά. Αυτά τα στρώματα είχαν δημιουργηθεί από την κατεδάφιση ορισμένων κτιρίων στην περιοχή και κατά την εποχή του Αυγούστου χρησίμευσαν ως επίχωση για την υπερύψωση της πομπικής οδού. Παρότι πολλά θραύσματα φέρουν πολύχρωμα κοσμήματα σε λευκό βάθος, τα διακοσμητικά μοτίβα μπόρεσαν να αποκατασταθούν σε ελάχιστες περιπτώσεις. Αποτελούνται κυρίως από έντονα στυλιζαρισμένες γεωμετρικές και φυτικές ζώνες, που σε ορισμένες περιπτώσεις δείχνουν να έχουν επανερμηνευθεί με πρωτοτυπία. Παράλληλά τους πρέπει να αναζητηθούν κυρίως στο ύστερο ελληνιστικό διακοσμητικό ρεπερτόριο.

Λέξεις-κλειδιά Ολυμπία. Αρχαιολογική ανασκαφή. Ανάγλυφο κονίαμα. Ελληνιστική ζωγραφική.

Von Alexandria nach Actium: Zur Evidenz späthellenistischer Bronze- gruppen von Lastesel und Treiber

NORBERT FRANKEN

ZUSAMMENFASSUNG Durch die gemeinsame Betrachtung der Bronzestatuetten zweier mit Tragekörben beladenen bzw. zu ergänzenden Esel in London und Stuttgart sowie der Statuette eines in gebückter Haltung voranschreitenden und anscheinend einst eine schwere Last hinter sich her ziehenden afrikanischen Sklaven in Baltimore rekonstruiert der Verfasser das Idealbild einer ehemals als luxuriöses Tischgerät dienenden kleinformatigen Bronzegruppe in Gestalt eines Sklaven, der sich abmüht, einen störrischen, schreienden Lastesel zum Weitergehen zu bewegen. Aus stilistischen Gründen und aufgrund literarischer Erwähnungen lassen sich die hier untersuchten Bronzen dem späthellenistischen Tafelluxus der ägyptischen Metropole Alexandria zuweisen und in das 1. Jahrhundert v. Chr. datieren. Der Beitrag endet mit der Betrachtung zweier literarisch bezeugter Weihgeschenke in Gestalt großformatiger Eseltreibergruppen aus den Apollonheiligtümern von Delphi und Nikopolis.

Schlagworte Alexandria; Bronzegerät; Landleben; Sklaven; Weihgeschenke.

From Alexandria to Actium: On the evidence of Late Hellenistic bronze groups of donkeys and slaves

ABSTRACT By looking at the bronze statuettes of two donkeys laden with panniers in London and Stuttgart as well as an African slave in Baltimore in a stooping posture and seemingly once pulling a heavy burden, the author reconstructs the ideal image of a small-scale bronze group, formerly used as a luxurious table-top device in the form of a slave struggling to persuade a stubborn donkey to move on. For stylistic reasons and after the testimony of several literary mentions, the bronzes discussed here can be attributed to the late Hellenistic table luxury of the Egyptian metropolis of Alexandria and dated in the 1st century B.C. The article concludes with a look at two monumental votives known only from ancient literature in the form of groups of donkeys and drivers from the Apollo sanctuaries at Delphi and Nicopolis.

Keywords Alexandria; bronze device; rural life; slaves; votive offering.

Από την Αλεξάνδρεια στο Άκτιον: Σχετικά με τα τεκμήρια υστεροελληνιστικών συνόλων χάλκινων όνων και σκλάβων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Μέσω της κοινής εξέτασης των αποσπασματικών χάλκινων ειδωλίων δύο φορτωμένων με κοφίνια όνων από το Λονδίνο και τη Στουτγκάρδη, καθώς και του ειδωλίου ενός Αφρικανού σκλάβου από τη Βαλτιμόρη που παριστάνεται να προχωρά σκυφτός και πιθανότατα να τραβούσε κάποιο βαρύ φορτίο, ο συντάκτης του άρθρου ανασυνθέτει την εξιδανικευμένη μορφή ενός μικρού συνόλου χάλκινων αντικειμένων που κάποτε θα χρησίμευε ως επιτραπέζιο σκεύος πολυτελείας και θα είχε τη μορφή ενός σκλάβου που πασχίζει να κάνει ένα πεισματάρικο υποζύγιο που γκαρτίζει να προχωρήσει. Λόγω της τεχνοτροπίας και με βάση τις αναφορές σε αρχαία κείμενα, τα υπό μελέτη χάλκινα θα πρέπει να αποδοθούν στα υστεροελληνιστικά επιτραπέζια σκεύη πολυτελείας της αιγυπτιακής μητρόπολης Αλεξάνδρειας και να χρονολογηθούν στον 1ο αιώνα π.Χ. Το άρθρο ολοκληρώνεται με την εξέταση δύο γνωστών από την αρχαία γραμματεία, μεγάλου σχήματος αναθημάτων από τα ιερά του Απόλλωνα στους Δελφούς και στη Νικόπολη που παριστάνουν ομάδες από αγωγιάτες όνων.

Λέξεις-κλειδιά Αλεξάνδρεια. Χάλκινο σκεύος. Αγροτική ζωή. Σκλάβοι. Αναθήματα.

Wilhelm Dörpfeld als Architekt

HERMANN J. KIENAST (†)

ZUSAMMENFASSUNG Wilhelm Dörpfeld, ein Pionier der archäologischen Bauforschung und Mitbegründer dieser Disziplin, hat sich neben seiner wissenschaftlichen Arbeit sein Leben lang auch als entwerfender Architekt betätigt. Diese kaum bekannten Aktivitäten werden hier zusammenfassend dargestellt. Dörpfeld hat rund zwanzig Bauten unterschiedlicher Größe und Bedeutung entworfen. Die vier wichtigsten, die Sommerresidenz des Botschafters in Istanbul, das Gebäude des Deutschen Archäologischen Instituts in Athen, sein Sommerhaus in Kephissia sowie der geplante Neubau des Instituts werden ausführlicher behandelt. Alle vier Projekte zeigen, dass Dörpfeld die praktische Entwurfsarbeit sehr ernstnahm, dass er aber als Architekt keinen eigenen Stil entwickelte. Es ging ihm wohl eher darum, dass er nicht nur als erfolgreicher Wissenschaftler, sondern auch als entwerfender Architekt wahrgenommen werden wollte.

Schlagwörter Sommerresidenz Therapia; DAI Athen; Institutsgebäude; Sommerhaus Kephissia; Neoklassizismus.

Wilhelm Dörpfeld as an architect

ABSTRACT Wilhelm Dörpfeld, a pioneer within the field of architectural research in archaeology and co-founder of this discipline, worked throughout his life as an architect in addition to his occupation as a researcher. This little-known activity is summarised here. Dörpfeld conceived around twenty buildings of varying size and significance. The four most important ones which consisted of the ambassador's summer residence in Istanbul, the building of the German Archaeological Institute in Athens, his own summer house in Kephissia, and the envisaged new building of the institute are discussed in more detail. All four projects show that Dörpfeld took his practical designing work very seriously, but also that he fell short of developing his own architectural style. It was probably more important for him to be perceived not only as a successful scientist, but also as a devising architect.

Keywords summer residence Therapia; German Archaeological Institute Athens; the building of the DAI Athens; summer house Kephissia; neoclassicism.

Ο Wilhelm Dörpfeld ως αρχιτέκτονας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Ο Wilhelm Dörpfeld, πρωτοπόρος στην αρχαιολογική αρχιτεκτονική έρευνα και συνιδρυτής του συγκεκριμένου κλάδου, παράλληλα με το επιστημονικό του έργο, σε όλη του τη ζωή εργάστηκε ως αρχιτέκτονας, σχεδιάζοντας κτίρια. Αυτή η ελάχιστα γνωστή δραστηριότητά του παρουσιάζεται εδώ συνοπτικά. Ο Dörpfeld σχεδίασε γύρω στα είκοσι κτίσματα που ποίκιλλαν σε μέγεθος και σημασία. Τα τέσσερα σημαντικότερα, δηλαδή η θερινή κατοικία του πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, το κτίριο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Αθήνα, το προσωπικό του εξοχικό στην Κηφισιά αλλά και το σχεδιαζόμενο νέο κτίριο του Ινστιτούτου, εξετάζονται διεξοδικότερα. Και τα τέσσερα αυτά εγχειρήματα δείχνουν ότι ο Dörpfeld αντιμετώπιζε πολύ σοβαρά την πρακτική εργασία του σχεδιασμού, αλλά ότι ως αρχιτέκτονας δεν ανέπτυξε ένα προσωπικό στυλ. Εκείνο που φαίνεται πως τον ενδιέφερε πιο πολύ ήταν να θεωρείται όχι μόνο επιτυχημένος επιστήμονας αλλά και εν ενεργεία αρχιτέκτονας.

Λέξεις-κλειδιά Θερινή κατοικία στα Θεραπεία της Κωνσταντινούπολης. Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών. Κτίριο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Εξοχική κατοικία στην Κηφισιά. Νεοκλασικισμός.